

קשרי מגרב-מזרח במאות ה'ט'-ה'א': נאמנות, מחויבות, שותפות

מנחם בן-ששון

מאמר זה מכוון לבחון את קשרי קהילות ישראל במגרב (ארצות צפון-אפריקה) עם המזרח (ארצות-המזרח) מנקודת מבט מוסדית, בין המאה ה-9 למאה ה-11, לאור ידיעות חדשות, שנתגלו בשנים האחרונות, בענייני המרכזים והתפוצות. גבולות הזמן נקבעו בהתאם להיסטוריה המגרבית: מימי השלטון האע'לבי עד הרס מרכזים עירוניים במגרב המרכזי ובאפריקה, עקב פלישת שבטים בדואים.¹ המאה ה-11 מסמנת סיומה של תקופה גם בתולדות המזרח: בעיראק התדרדרה החליפות העבאסית וניתנה בידי שליטים ממשפחת בויה ואחריהם בידי כוחות תורכמניים, ואילו ארץ-ישראל עברה מידי התורכמנים לידי הצלבנים במחצית השנייה של אותה מאה.² במאמר זה, המונח מזרח חל על עיראק (בכל) וארץ-ישראל בלבד. לשתי הארצות יש מכנה משותף במאות ה-9-ה-11: הן נחשבו למרכזים העיקריים של העולם היהודי והונהגו בידי ראשי הישיבות: הגאונים וראשי-הגולה. הישיבה ראתה את עצמה בתור מוסד ההנהגה המרכזי של עם ישראל. היא פרסמה הוראות, מינתה בעלי תפקידים בקהילות ושימשה כבית-דין גבוה לחקיקה.³

קהילות המגרב קיימו קשרים עם המזרח במרוצת כל התקופה הנדונה, כפי שמלמדים מקורות שנשתמרו בגניזת קאהיר: אגרות מראשי הצבור במגרב וממנהיגי המזרח העוסקות בבעיות שבין מזרח למערב; אגרות של סוחרים המעוניינים לשמר

על-פי הרצאה שהופנתה אל באי הכנס 'מגרב-מזרח', שהתקיים במכון בן-צבי בירושלים, ניסן תשמ"ד. התזה הבסיסית שבהרצאה זו שימשה יסוד לסדרת מחקרים פרטניים של המחבר על קשרי מגרב-מזרח, שפורסמו מאז ההרצאה והדיון שבעקבותיה בבמות שונות והם מנויים בהפניות הביבליוגרפיות שבסוף המאמר. כיוון שבאותם מחקרים בא הביסוס התיעודי, חדש כישן, רבה כאן ההפניה לאותם פרסומים ולמובאות שבהם.

פירוט ההפניות הביבליוגרפיות — ראה בסוף המאמר.

1 מסגרת הזמן בתולדות המגרב — ראה: טאלבי, עמ' 47-53, 284-287; היסטוריה, ב, עמ' 533-555, 594-633. מחקרים אחרונים בעניין הקשרים — ראה: בן-ששון, א"י; בן-ששון, חידוש.

2 עיראק — ראה: אנצ' אסלאם, ג, עמ' 1254-1256; ארץ-ישראל — ראה: אנצ' יודאיקה, ט, עמ' 259-267.

3 ראה: גויטיין, חברה, ב, עמ' 23-5.

את הקשרים לצרכי מסחר; שו"ת וחיבורים הלכתיים שנשלחו מהמרכזים אל הקהילות וכן שירי שבח.⁴ חילופי השלטון במגרב בתקופה זו לא מנעו בדרך-כלל בעד סוחרים ומהגרים לנוע בתוך המגרב ומן המשרק אל המגרב. למרות מתח ועוינות ששררו במשך תקופה ארוכה בין העבאסיים לשליטי המגרב, הקשר היה רציף לאורך כמעט כל 300 השנה הנדונות. הקשר המסחרי שבין המזרח למערב, שהיה מבוסס על גבולות פתוחים ופעילות כלכלית, סייע ליצור קשר מוסדי בין המרכזים שבמזרח ושבמערב.⁵ להלן תידון השאלה, עד כמה היה המגרב כפוף למרכזים במשרק. התשובה תאיר את השלבים הראשונים של צמיחת הקהילה היהודית בארצות האסלאם בימי-הביניים.⁶ שלוש רמות של תלות מוצעות כאן לתיאור הקשרים בין קהילות המגרב למרכזים במזרח: התלות הרשמית, התלות התפקודית והתלות המחווית. בירורן ייעשה באמצעות שלוש שאלות-משנה: (1) האם היתה לבני הקהילות המקומיות חובה משפטית או הלכתית לקבל את סמכות המרכזים, כך שדחיית הסמכות כמוה כעברה? (2) לחילופין, האם נזקקו יהודי המגרב להנהגה המרכזית שבמשרק לניהול חיי היום-יום שלהם והאם היו מתקשים לנהל את קהילותיהם ללא סיוע מצד המרכזים, בכך שהחלטותיהם היו עלולות להיות חסרות סמכות? (3) או האם קהילות נכנעו מרצונן לעליונות המרכז ללא שום כפייה או אילוץ? האפשרות הרביעית, שהיא הפגנת עצמאות מלאה מן המרכזים שבמזרח אין עליה שום עדות מן המגרב בתקופה זו.

א. קשרים עם המרכז בארץ-ישראל

העדות הראשונה הקשורה למגרב לאחר הכיבוש הערבי⁷ היא איגרת מאת פרקוי בן פֶּאבוי, שנשלחה מכלל למגרב בראשית המאה ה-9. באיגרתו עוסק פרקוי בענייני הלכה, שהוא נזקק להם בשל תלמידים שהיגרו מארץ-ישראל ומכבל כדי להתיישב במגרב. התיאור של הגירה מן המשרק אל המגרב יש לו סימוכין ממקורות אחרים. המציאות הפוליטית החדשה ושינויים במשלח-ידם של יהודים גרמו להגירה המונית של יהודים ושל מוסלמים מן המשרק אל המגרב. המהגרים החדשים אל המגרב

4 ראה: בן-ששון, חברה, א, עמ' 13-21, 283-303; אשר לקיטוע ברצף הקשרים — ראה: שם, עמ' 199-200; בן-ששון, חידוש, עמ' 171-173.

5 על הפעילות הכלכלית הנמרצת באזורים אלה — ראה: היסטוריה, ב, עמ' 611-633, 645-651; גיל, ראדיאנים, עמ' 309-311; לארואי, עמ' 113-114; אבו סעיד, עמ' 51-55, 97-100, 129-140; שטרן, עמ' 247-253. להישענות קשרי הקהילות על רשת המסחר — ראה: מאן, עניינים, ה, עמ' 173-179; סטילמן, מתווך; סטילמן, בית; בן-ששון, קשרים, עמ' 20-26.

6 זאת, לעומת: בער, הקהילה; גויטיין, חברה, ב, עמ' 40-61, המאחרים את מועד צמיחתה בארצות האסלאם.

7 על מוסד ההנהגה בארץ-ישראל ועל הקשרים עם התפוצות — ראה: גיל, א"י, א, עמ' 405-626; וראה את מחקרי הירשברג על קשרי המגרב עם ארץ-ישראל: הירשברג, א"י; הירשברג, תולדות, עמ' 226. על שיטת הירשברג בסוגיה זו — ראה: בן-ששון, א"י, עמ' 32, הערה 5.

המשיכו לשמור על קשרי משפחה, חברה ומסחר עם ארצות מוצאם.⁸ איגרתו של פרקוי עוסקת בהבדלים בין הלכותיהם ומנהגיהם של בני ארץ-ישראל – שלפי השערותו מקורם בתנאי שמד – ובין הלכותיהם ונהגיהם הנכונים של בני בבל. לדבריו, הקהילות במגרב אימצו את ההלכות המוטעות מפני שהתלמידים הנוכרים ניסו להציגן כנכונות, בהיותם תחת השפעת מסורות ארץ-ישראל. הבעיה היתה חמורה בעיניו כיוון שהתלמידים למדו קודם לכן בישיבות בבל, וכך נוצר הרושם שמנהגים בני-סמכא בבבל קיבלו גם הם בכרכה מסורות אלו והעדיפו את סמכות ארץ-ישראל במנהגי יום-יום.⁹

אילו הטענות של פרקוי בדבר חדירת מקורות חדשים אלה בעיניו יום-יום היו נכונות, היינו מצפים לראות את השפעת תורתה של ארץ-ישראל על הנלמד בבתי-המדרש במגרב ובפעילות היום-יומית שם. אולם המסקנה היחידה שניתן להסיק מהמקורות שמן המגרב מראשית המאה ה-9 היא שראשי בתי-המדרש המקומיים ותלמידיהם שמרו על קשר דווקא עם מסורת בבל, למדו מקורות בבליים והתייעצו עם חכמי בבל. אפילו אותם מנהגים אשר יצא קצפו של פרקוי עליהם כאילו היו מנהגי ארץ-ישראל נדונו בבבל, דהיינו: התרת נדרים, הוספת פיוטים לתפילה, דרך הכנתו של קלף לכתובת ספרי-תורה וכללי הבדיקה של בהמות שחוטות נהגו גם בבבל. אך גם אם נניח לרגע – למרות העדר עדות מספקת לכך – כי יהודי המגרב נהגו לפי מנהגי ארץ-ישראל עוד מן התקופה הביזאנטית ופרקוי אכן תיאר את המציאות, אמנם בדרך הפולמוס, עדיין אין מקור זה מהווה ראיה לכפיפות קהילות המגרב למרכז הארץ-ישראלי. שכן, ככל הפרטים והטענות הללו אין אף רמז לסמכות מוסדית של ראשי הנהגת ארץ-ישראל במגרב במאה ה-10. עד המאה ה-9 אין עדות לקיום השפעה כלשהי של מוסדות ארץ-ישראל על יהודי המגרב אף לא באחת משלוש הרמות: הרשמית, התפקודית או המחזורית. במילים אחרות: ההנהגה בארץ-ישראל לא הניחה שום מכשול על דרכן של קהילות המגרב לעצמאות.

מן המאה ה-10 מצויות עדויות ספורות, שלפיהן תכני יצירה ארץ-ישראליים טיפוסיים היו מוכרים בקהילות המגרב, אך אין בעדויות אלו רמז כי תכנים אלה היו

8 להגירה ההמונית מן המשרק אל המגרב – ראה: זידאן, עמ' 64-72, 456-458; אשתור, פרק ג; גויטיין, חברה, א, עמ' 30-32, 48-54. על תלמידים מארץ-ישראל שהגיעו למגרב – ראה: מאן, מקורות, עמ' 74 (הערה 25), 333, 337-340; מאן, יהודים, ב, עמ' 23-24; אצה"ג למסכת תגיגה, עמ' 16-27 (על עניין זה ראה: בן-ששון, חברה, ב, עמ' 116, הערה 446).

9 על פרקוי – ראה: שפיגל; ושם פירוט שברי חיבורו של פרקוי שנתפזרו בגניזה (קטע שלא נזכר שם ובו עניינים נוספים, ראה: TS NS 310.82). הדיון כאן הוא המשכו של הסבר שונה לרקע ההיסטורי לחיבורו של פרקוי ולמציאות המשתקפת מדבריו התעמולה הקיצוניים שלו – ראה: בן-ששון, א"י, עמ' 33-39.

10 ההתייעצות השגרתית עם בבל בלבד מתועדת בקשרי השו"ת ובאיגרות ההיסטוריות למראשית המאה התשיעית – ראה: בן-ששון, חברה, ב, עמ' 185-200; רוזנטל, עמ' 598-609. על היסודות ההלכתיים של איגרת פרקוי – ראה: גינצבורג, גז"ש, עמ' 504-544; שפיגל, עמ' רנה-רס; וכן הפניות בשולי המאמר, בן-ששון, א"י, עמ' 36-39. על תקופה קדומה זו בתולדות המרכז הארץ-ישראלי – ראה: גיל, א"י, א, עמ' 534-540.

נלמדים בבתי-המדרש במגרב, ודאי שאי אפשר להסיק מהן על כפיפות כלשהי של המגרב למוסד ההנהגה הארץ-ישראל. עד כה אין בידינו עדות על הדים במגרב לייחוס בין רב סעדיה גאון לבן-מאיר על הלוח, למרות העובדה שסעדיה — שייצג את עמדת בבל — היה בקשר עם המגרב גם קודם התמנותו לגאון וגם אחרי כן.¹¹

בראשית המאה ה-11 השתנתה התמונה במשהו: מקורות עיוניים הקשורים בתורת ארץ-ישראל, דהיינו התלמוד הירושלמי וספרות החילוקים בין מנהגי ארץ-ישראל ובבל, נלמדו בבתי-המדרש במגרב.¹² העיון של בני המגרב במקורות הללו נעשה תוך ביקורת, והנה את ספקותיהם שעלו מתוך המקורות הם הפנו אל גאוני בבל ולא אל גאוני ארץ-ישראל, כך הצביעו תלמידי-החכמים במגרב שהסמכות להתנהגות יום-יומית ולביורר ההלכה נשארה בכבל. על מגמה זו אנו למדים גם כן באגרות של מנהיגי המרכזים השונים: מנהיגי המוסדות בארץ-ישראל ביקשו מקהילות המגרב תרומות כספיות, ואילו המנהיגים בכבל הדגישו גם את החיוניות שבשמירת קשרי ההלכה איתם.¹³ יצוין, כי במקורות המעידיים על מגעים בין ארץ-ישראל למגרב אין כל עדות לחילופי שו"ת ביניהן. מי שיבוא לטעון, כי היו קשרים כאלה אך הם לא נשתמרו בגניזה חייב להסביר את העדרם בשעה שכן נשתמרו בה אגרות מגרמניה, סיציליה ואיטליה לארץ-ישראל ולבבל, וכן תכתובת אגרות בין ארץ-ישראל למגרב ובין בבל למגרב ושו"ת מהמגרב לבבל.¹⁴ היתכן שרק שו"ת בין ארץ-ישראל למגרב נעלמו? מן התיעוד מן הישיבה בארץ-ישראל אנו למדים, שאף כי זו עסקה בחוראה והיתה ממונה על הדרשנים, הרי עיקר תפקידה ודאגתה היה למשול על הקהילות היהודיות במדינה הפאטמית. לכן לא היה מוזר כי בנו של ראש ישיבת ארץ-ישראל נשלח ללמוד בבבל, או מועמד למשרה זו, בן למשפחת גאוני ארץ-ישראל, למד במגרב. ישיבת ארץ-ישראל, בניגוד לישיבות בבל, לא דרשה הכרה במעמדה האקדמי, וכיוון שההלכה הבבלית שימשה בסיס לחיי היום-יום, לא יכלו מוסדות ארץ-ישראל להוות אלטרנאטיבה רצינית לה.¹⁵

למרות האמור, מעורבות יהודי המגרב היתה רבה ברווחה הכלכלית של מוסד ההנהגה בארץ-ישראל ואף נודעה להם השפעה על פעולותיו. התרמה למען ישיבת

11 ראה: בן-ששון, א"י, עמ' 46-39, 50-53.

12 ראה: בן-ששון, א"י, עמ' 44-49.

13 היוצא מן הכלל יוכל להעיד על הכלל, החוזר לרוב באגרותיהם של גאוני א"י — ראה: גיל, א"י, א, עמ' 411-412; אפילו במקרה זה, התשובה מתייחסת לבקשה להדרכה מאת ישיבת ארץ-ישראל. לסגנון הבקשה של גאוני בבל — ראה: מאן, מקורות, א, עמ' 63-199; אברמסון, במרכזים, עמ' 16-20, 56-57, 95-99.

14 ראה: מאן, עניינים, ה, עמ' 288-289 והערה 167; בן-ששון, א"י, עמ' 45-46.

15 על אחריותה הרשמית של ישיבת ארץ-ישראל לעניינים אקדמיים שבאזור 'רשותה' — ראה: גיל, א"י, א, עמ' 425-429, 558-559, 596-598; אחריות בענייני ממשל — ראה: שם, עמ' 417-432; בן ראש הישיבה לומד בבבל — ראה: שם, עמ' 434-437; שם, ב, עמ' 91-94, 298-299; המועמד הלומד במגרב — ראה: שם, א, עמ' 562-564.

ארץ הצבי נעשתה יחד עם ההתרמה למוסדות שבכבל ואז נתווספו סכומים לא גדולים, אלא הסכומים הגדולים יותר שבמגביות מיוחדות הוקצו ליישבת ארץ-ישראל.¹⁶ מעורבות גוברת זו של יהודי המגרב בנעשה בארץ-ישראל היתה תוצאה של העתקת מרכז השלטון הפאטמי מאפריקה למצרים בשליש האחרון למאה ה-10. עם החצר הפאטמית עברו למצרים אנשי חצר יהודים אחדים וסוחרים יהודים רבים הצטרפו אליהם. אלא שעתה, במצרים, היו המהגרים מהמגרב, חלק ממערך ה'רשות' של ישיבת ארץ-ישראל, משמע היו כפופים רשמית למרכז בארץ-ישראל.¹⁷ סמוך לבואם למצרים נעשו יהודי המגרב קבוצת לחץ אשר התערבה בעניינים הפנימיים של המרכז בארץ-ישראל, דרשה עמדות לתומכיה ואף תבעה לתת לאחד מבניה את המשרה היהודית הגבוהה במדינה הפאטמית — ראש ישיבת ארץ-ישראל.¹⁸

מתעוררת אפוא השאלה, האם המרכז בארץ-ישראל הוכר על-ידי קהילות המגרב כבעל סמכות יתרה או שמא התלות של המרכז הארץ-ישראלי בסיוע הכלכלי והפוליטי של יהודי המגרב היושבים במגרב ובמצרים היקנה להם מעמד של מרכז עצמאי. כמה סיבות מצטרפות לצד האפשרות שהמגרב היווה מרכז עצמאי קלופי לזה שבארץ-ישראל: ההנהגה בארץ-ישראל לא היתה לה סמכות רשמית כלשהי על קהילות ממערב למצרים; כוחן הכלכלי של קהילות המגרב עלה הרבה על כוחן של קהילות ארץ-ישראל; מסורותיהם האינטלקטואליות והספרותיות של בתי-המדרש במגרב היו חיוניות וסמכותיות בעיני יהודי המגרב שהתיישבו במצרים ובארץ-ישראל; ארץ-ישראל סבלה קשה ממלחמה ממושכת עד העשור השלישי של המאה ה-11, בשעה ששרר שקט יחסי באפריקה ובמגרב המרכזי; למגרבים היו קשרים הדוקים עם פקדי השלטון במצרים, שהיתה להם השפעה ישירה על המרכז בארץ-ישראל.¹⁹ גורמים אלו

- 16 במקום אחר (בן-ששון, א"י, עמ' 58-62) הובאו פרטי הסכומים הכספיים שנשלחו מן המגרב לבבל לעומת אלו שנשלחו לא"י. בחינת הנתונים מלמדת, כי הסכומים הקטנים שהוקצו ליישבת א"י, שהוזכרו באיגרות הסוחרים היו בדרך כלל סכומים נוספים למגבית הרגילה לא"י; ומאידך למדנו שם כי באותן האיגרות, אזכור מרובה של סכומי כסף זהים שנשלחו לבבל אינו אלא דיווח חוזר ונשנה של אותם סכומים ואין לראות בו עדות להכפלת התרומה. להשפעתם של יהודי המגרב על המתרחש בהנהגת ישיבת ארץ הצבי — ראה: בן-ששון, א"י, עמ' 72-76.
- 17 לשינויים בעקבות מעבר החצר — ראה: גויטיין, חברה, א, עמ' 30-34; גיל, א"י, א, עמ' 215-229, 282-283; טטילמן, מנהיג. לכפיפות הרשמית ליישבת א"י — ראה: גויטיין, חברה, ב, עמ' 16-17; גיל, א"י, א, עמ' 419-421; שם, ב, עמ' 567-569.
- 18 נושא זה נדון בפירוט בהרצאה לכבוד פרופ' פ' שנער, בצאתו לגמלאות, ניסן תשמ"ה: 'גיבוש התודעה העצמית של יהודי המגרב בימי-הביניים', ראה לפי שעה: בן-ששון, א"י, עמ' 64-69 וההפניות שם; לתביעת מישרת הגאון — ראה: שם, עמ' 72-76.
- 19 על גבולותיה הגיאוגרפיים של הסמכות הרשמית — ראה: לעיל, הערה 17 וכן: גיל, א"י, ב, עמ' 721-732 (אין להנהגת א"י סמכות מחייבת אפילו בטרופולי של לוב). על כוחן הכלכלי של קהילות המגרב — ראה: גויטיין, מחקרים, עמ' 319-328. למסורות ההלכתיות של המגרב בחיי המהגרים ממנו למזרח — ראה לדוגמה: אברמסון, רנ"ג, עמ' כה-כו, מג-מו, 150; בן-ששון, חברה, א, עמ' 15, 168-197, 198. לאירועי המלחמה בארץ-ישראל לעומת המתרחש במגרב בתקופה המקבילה — ראה: גיל, א"י, א, עמ' 278-344; והשווה עם: היסטוריה ב, עמ' 629-633. על קשרי הישיבה עם השלטונות הפאטמים — ראה: גיל, א"י, א, עמ' 451-460; על מעורבות המגרבים בעניינים אלה — ראה: בן-ששון, א"י, עמ' 66-69.

ואחרים תרמו לתחושת יחודיות, שטופחה והתפתחה בקרב יהודי המגרב שהתיישבו במצרים ובארץ-ישראל.

בחינת הפרטים הרבים המרכיבים את יחסם של היהודים המגרכים למרכז בארץ-ישראל מלמדת, כי למרות כל האמור, היה לארץ-ישראל מעמד מרכזי בתודעתם. בין צורות הביטוי החיצוניות למרכזיות זו היו עליות-לרגל של המגרכים, נדריהם לעלות לארץ, תרומות נדיבות שלהם למוסדות בארץ והתעניינותם בפעילות אותם מוסדות.²⁰ אך כל הביטויים האלה אין בהם משום כפיפות למרכז הארץ-ישראלי או זיקה למוסדותיו בתפקוד השגרתי של קהילות המגרב. כוחן של קהילות, שבא לידי ביטוי בויכוחים על עמדות הנהגה בארץ-ישראל, ומעורבות המגרכים בעמדות הנהגה בארץ-ישראל מצביעים אמנם על עצמאותן המוסדית של קהילות המגרב לעומת המרכז הארץ-ישראלי, אך באותה עת הם גם מראים על התעניינותן הרבה של קהילות אלו בענייני ארץ-ישראל. בעיניהם, יחודיותה של ארץ-ישראל לא היתה חלק מחזון אחרית הימים בלבד; בה, בארץ-ישראל, היתה גלומה הזדמנות יום-יומית למעורבות בעשייה ציבורית בעלת חשיבות עליונה, מתוך עמדת כוח ומתוך אינטרס ממשי.

אחת האפשרויות לקשר של יהודי המגרב למרכז בארץ-ישראל שהוצעה לעיל, היתה ברמה המחווית. ההכרה בישיבה שבארץ-ישראל כמרכז לא היתה תולדה של השגיה האקדמיים או של סמכות רשמית שנודעה לה כלפי קהילות המגרב. ההכרה נבעה ממיקומה של הישיבה בארץ-הקודש ומן הרציפות המסורתית שנסתמלה במוסד זה. ואמנם כאשר עבר מוסד הנהגה זה מארץ-ישראל לצור וממנה לדמשק ואחר-כך למצרים היו בני קבוצת הלחץ המגרבית שישבה במצרים מן הראשונים שהציעו עצמם לראשות היהודים. אלא שאת תביעתם לקבלת סמכות על היהודים שישבו במצרים, בארץ-ישראל וכסוריה רבתי ביססו היהודים המגרכים על הכוח הכלכלי, החברתי והפוליטי שנצטבר בידיהם.²¹

ב. קשרים עם המרכז בבבל

בפרק הקודם הודגש יתרונו של המרכז בבבל על זה שבארץ-ישראל, ואמנם ככל הנוגע להדרכה רוחנית יכלו ראשי המרכז בבבל להציע הרבה יותר לקהילות המגרב. מסורות אגדיות, כגון מגילת אחימעץ וסיפור ארבעה השבויים, משקפות תחושה עמוקה של כבוד בקרב קהילות שבמערב כלפי המרכז בבבל. המוטיבים האפולוגטיים שהוטבעו באגדות הללו מעידים, כי אפילו אחרי ירידת המרכז הבבלי נאלצו המתכרים של הכתובים הללו להתמודד עם שקיעה של תחושת הנחיתות כלפי חכמי בבל.²²

20 שלא כדעת הטוענים כי ארץ-ישראל איבדה כל מעמד של מרכז ביחס לתפוצות ישראל בימי-הביניים — ראה: בן-ששון, א"י, עמ' 31-32, 75-76.

21 על רצף האירועים הנרמז כאן — ראה בפירוט: גיל, א"י, א, עמ' 602-626; למשמעות האירועים — ראה: בן-ששון, פריפריה.

22 לאפשרויות הקשר בין המגרב לעיראק ולמימושן בתקופה זו — ראה: גינצבורג, גאוניקה, א,

מספר יתרונות חשובים היו לכבל על פני ארץ-ישראל, ביחס לקהילות המגרב, ביניהם: הטענה שהתלמוד הבבלי הוא המקור העיקרי להתנהגות יהודית בימי הביניים ולכן יש לבבלים המסורות ההלכתיות האמיתיות; העובדה שתנועת המהגרים ממזרח למגרב יצרה בקהילות קבוצות חדשות ששמרו אמונים לארץ מוצאן, כבל, ולמוסדותיה; העובדה שמרכז הח'ליפות שכן בעיראק ואליה התחברו נתיבי המינהל והמסחר של הח'ליפות ובהם הסתייעו מוסדות ההנהגה היהודיים בכבל כדי להפיץ את הכרעותיהם.²³

נוסף לכל אלה, הוצעו לקהילות המגרב בראשית המאה ה-9 טיעונים אידיאולוגיים לעליונות המרכז הפועל מבבל. המבוא לאיגרת פרקוי הינו יצירת מופת של תועמלן שנועדה להוכיח את עליונות כבל כתוצאה מתוכנית אלוהית לשמר את התורה ואת הנהגת עם ישראל. פרקוי טען, שמוסדות כבל הם בזמנם המוסדות היהודיים היחידים שיש להם הסכמה אלוהית. אמנם אין זו טענה חדשה לחלוטין, שכן יסודותיה מצויים בתלמוד הבבלי, אולם באיגרת פרקוי היא מנוסחת בצורה ישירה ובלתי גמישה. את הדימוי הזה חיזקו ראשי המרכז הבבלי במשך דורות, כפי שעולה מתיאורים חיים של הדרך שבה הם ניסו להנהיג את העולם היהודי. קדושת המרכז הבבלי מושתתת על רצון האל, ושני ביטוייה העיקריים היו: הוראת התורה בדרך נכונה והנהגת העם בעזרת מקורות אמינים השמורים בכבל.²⁴

האם לרעיון העליונות ניתן ביטוי מעשי, דהיינו האם הנהיגו המוסדות בכבל את חיי הפרט והציבור במגרב? נוסחאות הכבוד שהשתמשו בהן יהודי המגרב בפנייתם למוסדות בכבל וכן תרומותיהם למוסדות אלה מעידות למצער על הרמה הנמוכה ביותר של הקשר — הרמה המחנותית. הכניעתית. רק בחינה של הפרטים הקשורים ליחסי כבל-מגרב תוכל להסיר כל ספק. בחינה זו נעשתה במקום אחר,²⁵ ואילו כאן אסתפק בסיכום הממצאים המנסים להשיב על השאלה: האם יזמו המוסדות בכבל צורה כלשהי של הדרכה והנהגה של קהילות המגרב, כפי שניתן לצפות ממרכז שלטון? יוזמה זו היתה עשויה לבוא לביטוי בפעולות כמו: מינוי פקידים קהילתיים; משלוח אגרות רועים; תרומות ותוארי כבוד; חיבור ספרים לנמענים מן הקהילות והרחבת המענה על שאלה שהופנתה מהמגרב לכבל מעבר למה שכלול בשאלה. התחרות בין ישיבות סורא ופומבדיתא בענייני סמכות והכרה קהילתית הביאה את

עמ' 182-190, 200-205; מאן, תשובות, ז, עמ' 481-485; שם, ט, עמ' 161-179; הירשברג, תולדות, עמ' 226-230; סטילמן, מתוך; וראה מאמרו של צ' גרונר בחוברת זו. למסורות האגדיות ולמשמע מהן לזמנים קדומים ולזמן — ראה: בונפיל, א"י; בונפיל, אחימעץ; כהן, השבויים; כהן, ספר, עמ' 177-222, 263-303.

23 על מימוש הנסיבות הפוליטיות, המשתנות בעולם האסלאם, על-ידי גאונים כבל בקשריהם עם התפוצות — ראה: שפיגל, עמ' רנא-רעא; אברמסון, במרכזים, עמ' 14-20; בן-ששון, קשרים, עמ' 15-17.

24 ראה, לעיל, הערה 9; בן-ששון ח"ה, מרכז, מבוא; בן-ששון, חידוש, עמ' 180-181 וההפניות שם.

25 ראה: בן-ששון, חברה, א, עמ' 290-294; בן-ששון, חידוש.

ראשיהן לטעון את עליונותם בתורה ובכישרון, באגרותיהם לקהילות המגרב. באגרות הללו הם הבליטו את דרישתם שקהילות המגרב יכירו בכורתם וביקשו שהללו יפנו אליהם שאלות בהלכה וסיוע כספי.²⁶ למרות הנימה התובענית של אגרות אלו, הברירה אם ועד כמה להענות להן נשארה בידי הקהילות במגרב. אלו לא היו מחויבות לקיים את הדרישות הללו מפני שחיו מחוץ לתחום הסמכות הרשמית של המרכז בכבל – סמכות ה'רשות' – להבדיל מן הקהילות בעיראק ובתימן שהיו כפופות ל'רשות'. באזור ה'רשות' מינו מנהיגי המרכז את בעלי התפקידים המקומיים וקיבלו אחוז מסוים מכל תשלום בעבור הפעילות של בעלי תפקידים אלה; היתה להם לראשי המרכז בכבל הסמכות להפעיל לחץ על מנהיגים מקומיים ובמידת הצורך אפילו לסלקם מתפקידיהם.²⁷ קהילות המגרב היו מחוץ למסגרת זו אפילו במאה ה-9, כאשר המגרב היה נאמן לבית עבאס.²⁸

דוגמה אחרת להנהגה יזומה לכאורה אפשר לראות ב'אגרות רועים', העוסקות בהתנהגות היום-יומית של היהודי, שנשלחו מן המרכז בכבל לקהילות. אולם אין להסיק מאגרות אלו על כפיפות הנמענים, שכן הן מביעות את תחושת המנהיגות והאחריות של הכותבים בלבד.²⁹

העדר כל מחויבות רשמית מצד יהודי המגרב כלפי המרכז בכבל משתקף מן השוני בדרכי ההתרמה שם לעומת זו שבתחום ה'רשות'. לא זו בלבד שקהילות המגרב נידבו את כספם מרצונם, הם אף נהגו לציין בהנחיות שצירפו למשלוחי הכספים את סדרי עדיפויותיהם בחלוקתו.³⁰

תוארי הכבוד מבבל היו לכאורה ביטוי להנהגה יזומה מפני שמקורם היה בכבל ובעולם הישיבות בה. אף-על-פי-כן כחינת מקבלי התוארים האלה מלמדת, כי הם היו בעלי שררה מקומיים שהבבלים ביקשו לגייסם כדי לעזור להם בקשרי הקהילות עם המרכז. לכן מעניקי התוארים וידאו עוד קודם ההענקה כי זו תהיה לתועלתם והתומכים המקומיים יתמכו אף הם במרכז הבבלי. הבבלים התקשרו רק עם מנהיגים מקומיים שהיו מבוססים היטב. במקרה זה, שלא כבאזורי ה'רשות' נתנה ההנהגה

- 26 לאיגרות למערב – ראה: מאן, מקורות, א, עמ' 63-199; אברמסון, במרכזים, עמ' 16-20, 56-57, 95-99; בן-ששון, חידוש, עמ' 199-209. (בינתיים נמצאה האבדה שצוינה שם, עמ' 207 הערה 1. קטע זה היה שמור בין הכרכים שיוחדו לכתבי בני משפחת רמב"ם כיוון שבצידו האחר היתה תשובת גאון לרב אברהן בן משה ולא דקדקו המקטלגים כי נמען התשובה הוא רב אברהם בן משה אבן ג'אמע מקהילת קאבס שבדרום תוניסיה. ואמנם גם קטע זה ממכתבו של רשב"ח לקהילות המגרב הועתק בכתב-ידו של סהלאן בן אברהם.)
- 27 על הגדרת ה'רשות' – ראה: אנצ' יודאיקה, יד, עמ' 83; גינצבורג, גאניקה, א, עמ' 34-46; גויטיין, חברה, ב, עמ' 20-27. הדברים נשענים על תיאורו המפורט של נתן הבבלי – ראה: נויבאואר, ב, עמ' 77-88.
- 28 התבטאותם המפורשת של גאונים בעניין זה – ראה: אסף, תשובות, עמ' 23-27, סימן סט (המאה התשיעית); ג'ה, עמ' 80-81, סימן קנג (המאה האחת-עשרה).
- 29 ראה: בן-ששון ח"ה, מרכז, עמ' 5-6.
- 30 ראה: סטילמן, מתווך; אברמסון, במרכזים, עמ' 16-20; מאן, מקורות, א, עמ' 147-153, 155-163; בן-ששון, א"י, עמ' 62-63.

הבבליית את תמיכתה להנהגה הקיימת למרות שאינה ממונה מבבל, ולא הגבילה אותה. בעלי התפקידים במגרב, כגון: דיינים, שמשים, שוחטים וגבאים, גם אלה בהם שנשאו תוארי כבוד בבליים לא היו תלויים בבבל, לא מבחינה רשמית ואפילו לא מבחינה תפקודית.³¹

מקורות רבים על יחסי המגרב והמזרח עוסקים בענייני הלכה. רוב רובן של התשובות שיעדן מזוהה ושל כמה מונוגראפיות הלכתיות שהוקדשו לאישים הופנה לקהילות המגרב. מן השליש האחרון למאה ה-10, מיד לאחר ההצלחה המופלגת של איגרת רבי שרירא, חיברו גאוני בבל חיבורים מונוגראפיים בנושאים שונים בהלכה. חיבורים אלה נועדו לעורר את ראשי הקהילות היהודיות במערב המוסלמי לשמור את הקשר עם המרכזים במזרח ולטפח אותו. כך הסביר רב שמואל בן חופני באיגרת שלו את ייחוד השיטה הזו לעומת קודמיו. לדבריו, ראשוני הגאונים הסתפקו בדברי פיתוי וריצוי כדי לשדל את ראשי הקהילות לעשות כעבורם ואילו הוא סלל: 'דרכים אחרות לכתוב הלכות ושמועות'. לפיכך מצפה הוא כי נמעניו ישכילו למצות את יתרונו ויפנו אליו שאלות מן המקרא מן המשנה ומן התלמוד ומשאלות 'לתור לכם כתב מכתבי נביאי יי' או לפרש מסכת מן המשנה או מן [התלמוד]'. לצד מכתבים בסגנון זה השכילו ראשי המרכז בבבל ליצור ציפיה לקראת חיבור מחיבוריהם, ובעודם שוקדים על השלמתם טרחו לכשר לגמעיניהם-תומכיהם על החיבור העתיד להגיע, בהניחם כי ידיעה מוקדמת כזו עשויה לעורר אישים וציבור לפעולת טיפוח הקשר הרצויה. חיבורים ראשונים שנכתבו היו מבואות לספרות התלמוד. סמוך לשנת 987, מועד חיבורה של איגרת רב שרירא גאון, הודיע רב האי בנו את ההודעה המוקדמת על חיבור ספר לכבוד רב יעקב בן נסים אבן שאהין, 'הרב הראש' בקהילות המגרב. כך יכלו להציע הנהגה לא מחייבת לקהילות בתפוצות. אולם גם ההנחיות בחיבורים הללו לא היה בהן כדי לחייב את קהילות המגרב לקיים את ההוראות הכתובות בהם. חיבורים אחדים מאלה הוקדשו למנהיגים במגרב, אשר נשאו תוארי כבוד מבבל ומקור סמכותם היה במגרב. בהקדשות לספרים, כמו בהענקת התוארים, הצביעו המחברים הבבליים על חשיבות מנהיגי המגרב למרכז.³²

דוגמה אחרת להנהגה יזומה מצד המרכז בבבל מצויה בניסיון להרחיב את מיגוון הנושאים בתשובות, מעבר לתחומי השאלות של השואלים. לעיתים קרובות השיב הגאון מעבר לתחומי השאלה.³³ לפעמים הוא עשה כך כאשר חשש ממחלוקת פנימית

31 ראה: גויטיין, חברה, ב, עמ' 17, 20, 52-55, 77-75, 172, 355-356; בן-ששון, הקשרים, עמ' 13-14, 17-19; פוזננסקי. ההקפדה על קהילות תימן שב'רשות' בבל — ראה: לוי, ג, עמ' 14-23; גויטיין, התימנים, עמ' 19-25, 28-31 (כנראה ניסיון מצד רב נחמיה, גאון פומבדיתא, לממש את סמכותו בתקופת המשבר, שתצוין להלן בהערה 37).

32 ראה: מאן, מקורות, א, עמ' 190-193; בן-ששון, חידוש, עמ' 183-188, 195-198. הציטוט מדברי רב שמואל בן חופני — ראה: אסף, תקופת, עמ' רפג-רפה. דברי רב האי — ראה: מארכס, עמ' 101.

33 ראה לדוגמה: גורנר, עמ' 57, 65, 91, 206-208, 223-224; בן-ששון, חברה, א, עמ' 31-32 (הדין באיגרת רב שרירא), 436-437 וההפניות שם; וראה בהערה הבאה.

בקהילה. במקרים אלה על מנת לשכנע את בני הפלוגתא המקומיים, הרחיב הגאון את הדיון והשתמש באמצעים רטוריים. כך במחלוקת על שחיטה, בפולמוס עם קראים ובוויכוח על רעיון ההנהגה ביהדות.³⁴ אך גם כאן יש לשים לב, כי מקהילות המגרב יצאה עיקר היוזמה לערב את הנהגת בבל בבעיה שנדונה. המגרבים הם שהגדירו את הבעיה, ניסו בעצמם להתמודד איתה וביקשו את עזרת בבל. הקהילה המקומית משכה את תשומת לב המרכז בבבל לבעיה ונתנה למרכז הזדמנות להתבטא בעניינה. אכן בזכות התבטאות מרחיבה כזו תוארו מסורות היסטוריות בתולדות הישיבות באיגרת רב שרירא, ממנה אף יש לראות את תקופת המעבר המאוחרת אשר לאחריה שבו ונתהדקו קשרי המגרב עם המשרק.³⁵

כל הדוגמאות המובאות לעיל מצביעות בכיוון אחד: בכל נהנתה ממעמד של מרכז בעיני יהודי המגרב אך לא היתה מרכז רשמי. הברירה לפנות אליה נשארה בידי קהילות המגרב. סעדיה גאון ביטא היטב את הדבר באיגרתו לקהילות במצרים: 'וכן יום ביום תבשרונו משלומכם כי שלום נפשנו הוא, כי אם אין צבא אין מלך ובאפס תלמידים אין הוד לחכמים'.³⁶

קשרי המגרב עם עיראק התקיימו למרות העדר מחויבות רשמית ולמרות יכולתם של המוסדות במגרב להתמודד בהצלחה עם בעיותיהם היום-יומיות. קשר זה פרח למרות מכשולים נוספים: המרחק בין המרכז לקהילות, העוינות בין העבאסים לפאטמים, ניגודי האינטרסים בין הסוכנים המעורבים בחלוקת הכספים במשרק אשר נבעו מנאמנותם למוסדות מסוימים בבבל.

עיקר הקשר בין המגרב לבבל בא לביטוי בשו"ת ובסיוע כלכלי. בדיקה כרונולוגית של תדירות המגע מגלה כי זו היתה מותנית ביכולתה של בבל לנהוג כמרכז מנהיג. נקודת מפנה בגישת המגרבים כלפי בבל, כגון זו שהתרחשה במחצית הראשונה של המאה ה-10, היתה תלויה במצב של מוסדות המרכז. נסיונות השיקום של הישיבות בבבל במחצית השנייה של המאה ה-10 וחידוש קשריהן עם התפוצות היו כרוכים בהצלחת המרכז בבבל לשכנע את קהילות המגרב כי יש לו יתרונות איכותיים המייחדים אותו כבעל סמכות כלפיהן. נסיונות אלה הניבו פירות משנות השמונים למאה ה-10.³⁷

34 שחיטה — ראה: גינצבורג, גאניקה, ב, עמ' 29-31, סימן XV; קראים — ראה הציונים: בן-ששון, חברה, א, עמ' 33-37; בעיית המנהיגות — ראה: לעיל, הערה 8.

35 איגרת רב שרירא היא אמנם מענה מורחב לשאלה אך היא לא נכתבה כמענה ללחץ של הקראים במגרב או בעיראק (ראה ההפניה בהערה 33; וכן: בן-ששון, חידוש, עמ' 183, הערה 37; הנושא יידון בהרחבה במקום אחר). על השינוי בתדירות הקשרים שבא בעקבות האיגרת — ראה: בן-ששון, חידוש, עמ' 183-188.

36 ראה: אברמסון במרכזים, עמ' 40 והערה 6 (ציון כתב-היד באוסף ווסטמינסטר צ"ל: Bibl VI. 52).

37 ראה: מאן, עניינים, ה, עמ' 148-179; היתה זו תקופה לא בטוחה בדרכי המסחר שבין המגרב למשרק; פעמיים (בשנות 913-914, 919-920) ניסו הפאטמים לכבוש את מצרים ונכשלו — ראה: אנצ' אסלאם, ב, עמ' 850-862. לנסיונות החידוש, לכשלונות ולהצלחות שליוו אותם, יוחד

השאלות — עיוניות ומעשיות — נשאלו לא כמחווה המכוונת להפגין כי בני המגרב מכירים בחשיבות בכל; הן היו תפקודיות בטיבן. כאשר הגיעו למגרב תשובות מהמזרח, הן שימשו עדות ממשית לעליונות הנמשכת של המרכז בעיני הקהילה וחכמיה. עליונות זו היתה מיוסדת על יתרון איכותי שנבע ממסורת רצופה של לימוד ומעוצמת הפעילות המנחה של כמה מגאוני בכל, יתרון שזכה להכרה מצד קהילות המגרב. בתשובותיהם הצביעו גאוני בכל על יתרון זה וכן על קדושתם על-פי האידיאולוגיה של 'רצון האל' לשמר את המקום שבו נשמרת התורה.³⁸ הדרישה לתמיכה שהפנו ראשי המרכז בכבל אל קהילות המגרב נבעה מתודעתם שהם ההנהגה המרכזית של העם. הענות בני המגרב לבקשות מכבל, אף שלא היו מחויבים בהן ולמרות הצרכים של מוסדותיהם המקומיים, מחזירה אותנו לשאלת הפתיחה: מה היה טיב היחס בין המרכז לקהילות?

ההכרה בעליונות המרכז הבכלי ליבתה רצון בקרב המגרבים להיות שותפים לפעילות המרכז. רצונם של מנהיגי המרכז להרחיב את סמכותם ככל יכולתם מעבר לתחום ה'רשות' ותלותם בסיוע הקהילות הניעו אותם להעניק שותפות לקהילות, גם אילו היתה זו שותפות לשם כבוד בלבד. תוארי הכבוד שהוענקו לתומכים מקורם בעולם הפנימי של הישיבות; שמות הנדבנים הגדולים הוזכרו באירועים חשובים; אגרות פתוחות וחוזרים לידיעת הציבור הופצו לכל הקהילות ובהן האדירו את שמות הנדבנים; עודדו את כתיבת השו"ת שהוגדרה כמפעל לימוד משותף לקהילות המקומיות ולישיבה במרכז.³⁹

קשה לקבוע מה קדם למה: רצון הגאונים לשתף את הקהילות בעולמם או רצון הקהילות להשתתף בחיי הישיבות. מכל מקום משנוצרו הקשרים, טיפוח השותפות הפך להיות עניינם ההדדי. את מעורבותם בויכוחים פנימיים בישיבות ביטאו בני המגרב באמצעות התכתבות; הם רצו להיות מיודעים היטב בנושאים שונים שהיו שנויים במחלוקת והכריעו בויכוחים מסוימים על-ידי הכוונת תמיכתם לפלג העדיף בעיניהם.⁴⁰ המקורות שנלמדו במגרב חיזקו את תחושת השותפות עם ככל ואת הרגשת הלומדים במגרב כי הם משתתפים בלימודי המרכז. מן המאה ה-10 ואילך, חיבורי הגאונים ותשובותיהם נעשו ספרי לימוד מקובלים ללימוד ולהוראה של הלכות יום-יום במגרב.⁴¹ המוסדות ששמרו את המסורת הללו עמדו על תילם בכבל, כך שהקשר איתם היה חיוני.

המאמר: בן-ששון, חידוש. על המצב הקשה בעיראק בתקופה זו — ראה: קנאר; השפעת הקשיים על מוסדות ההנהגה המרכזיים — ראה: קאולי, אוסף א.

38 ראה: גויטיין, חברה, ב, עמ' 208-210, 338-340; בן-ששון, חברה, א, עמ' 290-292, 296-299; גרונר בחוברת זו.

39 פעילות המרכז ותוארי הכבוד — ראה: למעלה, ליד הערות 23-35; גיל, א"י, א, עמ' 417-419, 434-443; שם, ב, עמ' 599-602; מכתבי שבח בקהילות — ראה: בן-ששון, ראשים, עמ' 148-142; לימוד משותף מופיע כמה פעמים בניסוח הגאונים ותלמידי בתי-המדרש — ראה לדוגמה: אברמסון, במרכזים, עמ' 96-97.

40 ראה: בן-ששון, קשרים, עמ' 13-15.

41 ראה: אברמסון, עניינות, עמ' 243-245; בן-ששון, חברה, א, עמ' 182-187; וכן לעיל, הערה 32.

כפי שנאמר לעיל, ההלכה נוגעת בכל רכיב של חיי היהודי, הפרטיים והציבוריים. בעוד שהמרכז בארץ-ישראל לא השיב בנושאים חינוכיים אלה שהיו זקוקים להכרעה הלכתית, הציע המרכז בבבל את הפתרונות המתבקשים בחיבורים מונוגרפיים ובספרות התשובות. היתרון הנוסף של הבבלים היה המסורת הרצופה של הלימוד בישיבותיהם.

ניתן אפוא להסיק, שהמגע בין המגרב לבבל התנהלו בשני מישורים: תפקודי ומחוותי. במישור המעשי נזקקו לעיתים לדעותיהם ולסמכותם של ראשי המרכז הבבלי, סמכות שנבעה לפי האידיאולוגיה מ'רצון האל' וינקה מרצף של 250 שנות קשר עם בבל.

הקשרים של בני המגרב עם ארץ-ישראל ועם בבל באו אפוא לידי ביטוי בהכרתם בהיות המרכזים מושכי קדושה ובמעורבותם במרכזים. נאמנותם למרכזים מצאה לה נתיבים במחויבות לא רשמית אך קיום הקשרים חיזק את תחושת 'כלל ישראל' וחזק על-ידי אמונה זו באחדות העם היהודי.⁴² תחושה זו, שיש לה מקבילות ברעיון הח'ליפות המאוחדת בעולם האסלאם, היתה חלק מהותי בקיום היהודי מימי קדם. המסגרת לקיום זה קיבלה לאט-לאט צורה מיוחדת, שהתגבשה במידה רבה בימי הביניים, שעל-פיה היחידה הבסיסית של החיים היהודיים היא הקהילה. בתקופת מעבר זו ביטאו קהילות המגרב את רצונן לשמור על קשרים עם המרכזים כל עוד שמרו אלה על מרכזיותם.⁴³

משבר במרכזים היה עשוי לעודד את בני המגרב לנתק את הקשרים עימם ולהסתמך על כוחות עצמם. משבר כזה אירע בעשור השלישי של המאה ה-11. המרכז בבבל דעך ואילו המרכז בארץ-ישראל התמיד בהרגלו להסתפק בבקשת תמיכה כלכלית בלבד. כך נאלצו קהילות המגרב לפתח את כוחן העצמאי ללא כל מחויבות למרכז אחר. המניעה להתפתחות של 'תור זהב' בתוניסיה היתה פלישת הבדואים והרס המרכזים העירוניים במגרב, שאוזכר בפתח מאמר זה. גורמים אלה מנעו את התגבשות המרכז היהודי העצמאי במגרב על סף התממשותה.

42 ראה: בער, עמ' 17-10; דינור, עמ' 32-62; אנצ' יודאיקה, י, עמ' 898 (כלל ישראל).

43 כדרך שביקשו פלגים בח'ליפות המוסלמית לשמור על קשר עם מרכז הח'ליפות אף אם אגרו די כוח לפעול כגופים פוליטיים עצמאיים — ראה: מתחדה.

הפניות ביבליוגרפיות

H.G. Abo Said, "Abbasid and Fatimid Political Relations during the Buwaihid Period", Ph. D. Thesis, Cambridge 1966.	אבו סעיד
ש' אברמסון, במרכזים ובתפוצות בתקופת הגאונים, ירושלים תשכ"ה.	אברמסון, במרכזים
— — —, עניינות בספרות הגאונים, ירושלים תשל"ד.	אברמסון, עניינות
— — —, רב נסים גאון, חמשה ספרים נפתחים, ירושלים תשכ"ה.	אברמסון, רנ"ג
<i>Encyclopaedia of Islam</i> ² , Leiden.	אנצ' אסלאם
<i>Encyclopaedia Judaica</i> , Jerusalem 1970.	אנצ' יודאיקה

- אסף, תקופת אספה, תשובות אספה"ג
אספה, תשובות אספה"ג
- ש' אסף, תקופת הגאונים וספרותה, ירושלים תשט"ו.
— —, תשובות גאונים מתוך 'הגניזה', ירושלים תרפ"ט.
ב"מ לזין, אוצר הגאונים, א-יב, חיפה ירושלים, תרפ"ח-תש"ג; ח"צ טוביבש, מסכת סנהדרין, ירושלים תשכ"ז.
- E. Ashtor, *Studies on the Levantine Trade in the Middle Ages*, London 1978. אשתור
- ר' בונפיל, 'מיתוס, ריטוריקה היסטוריה? — עיון במגילת אחימעץ', ספר הזיכרון לפרופ' חיים הלל בן-ששון, ירושלים תשמ"ט, עמ' 99-135.
— —, 'בין ארץ-ישראל לבין כבל', שלם, ה (תשמ"ז), עמ' 1-30.
- ח"ה בן-ששון (עורך), מן המרכז לקהילה במקום — איגרות ושטרות, ירושלים תשל"ז. בונפיל, אחימעץ
- מ' בן-ששון, 'בני המגרב וקשריהם לארץ-ישראל במאות ט-י"א', שלם, ה (תשמ"ז), עמ' 31-82. בונפיל, א"י
בן-ששון ח"ה, מרכז
- —, 'חברה והנהגה בקהילות ישראל באפריקה הצפונית בימי הביניים; קירואן 800-1057', חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשמ"ג. בן-ששון, חידוש
- —, 'שברי איגרות מהגניזה — לתולדות חידוש הקשרים של ישיבות כבל עם המערב', תרכ"ץ, נו (תשמ"ז), עמ' 171-209. בן-ששון, פריפריה
- M. Ben-Sasson, 'Egyptian Jewry in the 10th-12th Centuries: from Periphery to Center', *Bulletin of the Israeli Academic Center in Cairo*, 8 (1987), pp. 14-16. בן-ששון, קשרים
- —, 'קשרים בין-קהילתיים וארגון על-קהילתי במגרב במאות הט-ה"א', פעמים, 18 (תשמ"ד), עמ' 3-37. בן-ששון, ראשים
- —, 'ראשי הציבור בצפון-אפריקה, הדמות והתדמית — היצירה הספרותית כמקור היסטורי', פעמים, 26 (תשמ"ו), עמ' 132-162. בער
- ז' בער, 'ההתחלות והיסודות של אירגון הקהילות היהודיות בימי הביניים', ציון, טו (תש"י), עמ' 1-41. ג"ה
- א"א הרב"ב, זכרון לראשונים וגם לאחרונים, מחברת רביעית (תשובות הגאונים הרכבי), כולין תרמ"ז.
- ש"ד גויטיין, התימנים — היסטוריה, סדרי חברה, חיי רוח, ירושלים תשמ"ג. גויטיין, חברה
- S.D. Goitein, *A Mediterranean Society*, I-V, Los-Angeles 1967-1988. גויטיין, מקרים
- —, *Studies in Islamic History and Institutions*, Leiden 1968. גיל, א"י
- מ' גיל, ארץ-ישראל בתקופה המוסלמית הראשונה (634-1099), א-ג, תל-אביב תשמ"ג. גיל, ראדאנים
- M. Gil, 'The Radhanite Merchants and the Land of Radhan', *JESHO*, XVII (1978), pp. 299-328. גינצבורג, גאונים
- L. Ginzberg, *Geonica*, I-II, New-York 1909. גינצבורג, גז"ש
- ל' גינצבורג, גז"ש גינצבורג, גז"ש
גז"ש גינצבורג, גז"ש
גז"ש גינצבורג, גז"ש
- צ' גרונר, 'רב האי גאון ודרכו בהלכה', חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשל"ד. דינור
- ב"צ דינור, במפנה הדורות, ירושלים תשל"ב. דינור, היסטוריה
- The Cambridge History of Africa*, Vol. II, ed. by J.D. Fage; Vol. III, ed. by R. Oliver, Cambridge 1977-1978.
- ח"ז הירשברג, 'הקשרים בין יהודי המגרב ובין ארץ-ישראל בתקופת הגאונים', ארץ-ישראל, ה (תשי"ט), עמ' 213-219. הירשברג, א"י
- —, תולדות היהודים באפריקה הצפונית, א, ירושלים תשכ"ה. הירשברג, תולדות
- A.A. al-Zaidan, 'The People of Qayrawan: the Demographic and זידאן

Social Composition of the Population of the Maghribi Medieval Arabic Chronicles and Inscriptions', I-II, Ph. D. Thesis, University of Leeds 1978.

M. Talbi, *L'Emirat Aghlabide 184-296/800-909: histoire politique*, Paris 1966. טאלבי

G.D. Cohen, 'The Story of the Four Captives', *PAAJR*, XXIX (1960/1), pp. 55-131. כהן, השבויים

ג'ד כהן (מהדיר), ספר הקבלה לר' אברהם אבן דאוד הלוי, לתודן תשכ"ז.

A. Laroui, *The History of the Maghrib*, Princeton 1977. כהן, ספר לארואי

ב"מ לוין (עורך), גנוזי קדם, א-ו, חיפה-ירושלים תרפ"ב-תש"ד. לוין

J. Mann, *Texts and Studies in Jewish History and Literature*, New York 1972 (repr.). מאן, מקורות

י' מאן, 'עניינים שונים לחקר תקופת הגאונים', תרביץ, ה (תרצ"ד), עמ' 148-179, 273-304; ו (תרצ"ה), עמ' 66-88, 238-242. מאן, עניינים

— —, 'שירטוטים חדשים לתולדות רב שרירא גאון', הצופה לחכמת ישראל, יא (תרפ"ז), עמ' 147-152. מאן, שירטוטים

— —, 'The Responsa of the Babylonian Geonim as a Source of Jewish History' *JQR*, 7 (1917), pp. 457-490; 9 (1919), pp. 139-179; 10 (1920), pp. 121-152, 309-365; 11 (1921), pp. 433-471. מאן, תשובות

A. Marx, 'Studies in Gaonic History and Literature', *JQR*, I (1910/11), pp. 61-104. מארכס

R.P. Mottahedeh, *Loyalty and Leadership in an Early Islamic Society*, Princeton 1980. מתחדה

א' נויבאואר, סדר החכמים וקורות הימים, ב, אוקספורד תרנ"ג. נויבאואר

N.A. Stillman, 'The Eleventh Century Merchant House of Ibn Awkal' *JESHO*, XVI (1973), pp. 15-88. סטילמן, בית

— —, 'East and West Relations in the Islamic Mediterranean in the Early Eleventh Century — A Study in the Geniza Correspondence of the House of Ibn Awkal', Ph. D. Thesis, University of Pennsylvania 1970. סטילמן, מזרח

— —, 'A Communal Leader in the 11th Century', I *The Eleventh Century*, Binghamton 1974, pp. 39-50. סטילמן, מנהיג

— —, 'Quelques renseignements biographiques sur Yosef Ibn Awkal, mediateur entre les communautés juives du Maghreb et les Academis d'Irak', *REJ*, CXXXII (1973), pp. 529-542. סטילמן, מתווך

ש"א פאזנאנסקי, 'עניינים שונים הנוגעים לתקופת הגאונים — אלופים או ראשי כלות', הקדם, ב (תרס"ט), עמ' 91-113. פוזננסקי

A. Cowley, 'Bodleian Geniza Fragments', *JQR* [O.S.], XVIII (1905/6), pp. 399-405. קאולי, אוסף א

M. Canard, 'Bagdad au IVe siècle de l'Hégire' *Arabica*, IX, (1962), pp. 267-287. קנאר

S.M. Stern, *Studies in Early Isma'ilism*, Jerusalem 1983. שטרן

ד' רונשל, לתולדות רב פלטי גאון ומקומו במסורת ההלכה, שנתון המשפט העברי, יא-יב (תשמ"ד-תשמ"ז), עמ' 589-653. רונשל

ש' שפיגל, 'לפרשת הפולמוס של פרקי בן באבוי', ספר היובל לכבוד צבי וולפסון, ירושלים תשכ"ה, עמ' רמג-רעד. שפיגל